

УДК 37.017.92/93 (477) «19»

Л. М. Єршова

ФОРМУВАННЯ РЕФЕРЕНТНОЇ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПРОБЛЕМА ОСВІТНЬОЇ ПРАКТИКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Діюча в Україні нормативна база освіти у багатьох аспектах відображає сформовані в педагогічній теорії уявлення про певний людський ідеал, але на практиці вона виявилася нездатною реально впливати на масове усвідомлення і прийняття запропонованих ідеалів та їх упровадження у практику сучасної системи освіти й реального життя суспільства. Крім того, оновлення української системи освіти відповідно до вітчизняних нормативних документів і сучасних наукових концепцій, присвячених формуванню нової людини, часто грішить догматичною орієнтацією на загальнолюдські цінності або надмірним акцентуванням ролі етнонаціональної складової виховного ідеалу, імітацією перетворень чи революційним деструктивізмом і зловживанням експериментаторством.

Аналіз наукових досліджень. Сучасні педагоги наголошують на необхідності більш якісного використання виховного і розвивального потенціалу освіти, який О. Савченко називала імунною системою суспільства, здатною протистояти асоціальним явищам, деградації моралі й культури. На її думку, «криза цінностей, дефіцит духовності зумовлює напружений пошук шляхів гуманізації життя, осмислення цінностей сучасного часу і майбутнього» [12, с. 3], в основу якого має бути покладено посилену увагу до ролі особистості. О. Сухомлинська наголошувала, що «сучасна людина» має глибоку потребу в ідеалах, які вважає основою свого життя. Це, на її переконання, доводить існування безпосереднього зв'язку між проблемами формування виховного ідеалу й розробки нових підходів і нових технологій виховання особистості, внесення відповідних змін до побудови навчально-виховного процесу [17, с. 120]. З огляду на це корисними є дослідження трансформації ціннісних орієнтацій сучасної української молоді (О. Балакірева, О. Бутиліна, О. Савчук, Т. Селюкова та ін.), створення навчальних програм, орієнтованих на ознайомлення учнівської молоді з референтними постатями батьківщини

(П. Кононенко, Л. Мафтин, В. Половець), дослідження механізмів реалізації сучасного виховного ідеалу (Л. Смалиус). Крім того, вчені звертаються також до механізмів формування національної, інтелектуальної, політичної, культурної, педагогічної, науково-технічної еліти як основного суб'єкта розвитку суспільства й держави (В. Будаєв, Г. Васянович, В. Кремень, В. Кузь, Л. Мандзій, Л. Нечепоренко, В. Онищук, О. Пашкова, О. Стадник, І. Полянська, О. Романовський, С. Сисоєва, І. Тимченко, Л. Ткаченко, М. Черемський, О. Шестоपालюк, П. Щербань та ін.). Іншими словами, формування особистості має бути ключовою проблемою виховання людини на всіх етапах її розвитку, основною метою усієї системи освіти – як початкової, середньої і вищої, так і професійної та позашкільної. Дослідження особливостей запровадження виховного ідеалу в системі освіти сучасної України є **метою** даної статті.

Виклад основного матеріалу. Педагогічна наука визнає, що найважливішим методом наближення дитини до схваленого суспільством ідеалу має бути приклад [15, с. 6]. Радянська енциклопедична література у визначенні поняття «ідеал» чітко вказувала на вікову зумовленість процесу наближення особистості дитини до певного виховного ідеалу. Зокрема, зазначалося, що ідеали молодших школярів – конкретні, тобто «втілюються в образах окремих людей і є нероздільним цілим, у якому якості особистості невід'ємні від учинків» [7, с. 163]. Ідеал підлітка подавався як «людина з героїчною біографією, смілива, рішуча, з сильною волею». При цьому повідомлялося, що підлітки мало помічають героїку буденності, яка стає доступною для їх розуміння лише у старшому шкільному віці [7, с. 163–164]. Учителі повинні були враховувати ці вікові особливості і в першу чергу виняткове значення героїчного прикладу для дітей молодшого шкільного віку, які легко, емоційно й некритично засвоюють необхідні для вихователя зразки поведінки, що перетворюються на звички і в майбутньому стають переконаннями, максимально наближаючи особистість до потрібного ідеалу.

Сучасна система вітчизняної освіти від радянської відрізняється у першу чергу відсутністю догматичних ідеологічних приписів, демократизмом, достатньою свободою педагогів у виборі методів, засобів і матеріалів для

організації виховання особистості, плюралізмом референтних постатей як зразків для наслідування тощо. У змісті шкільної і вузівської освіти педагоги особливо сприятливою для формування виховного ідеалу визнають народознавчу, українознавчу, краєзнавчу проблематику, яка наближає особистість до системи її традиційних виховних ідеалів, дозволяє їй пізнати саму себе у розмаїтті інших ідеалів. Без цього пізнання, на думку вітчизняних учених, неможливими є самотворення особистості та її повна самореалізація [6, с. 221], [7, с. 84].

Засвоєння дитиною змісту вітчизняних виховних ідеалів та ознайомлення її з ідеалами інших народів має відбуватися в кілька етапів у всіх ланках системи освіти. Першою такою ланкою виступає «родинна школа», тобто сім'я й дошкільні виховні заклади. Оскільки, як зазначає В. Половець, «не лише фізичний, а й духовний генотип особистості кристалізується до 7 років», а далі відбувається «лише розширення меж та шліфовка сутності, характеру» [9, с. 11], цей етап є вирішальним для визначення ціннісних орієнтацій дитини, наприклад, її національної ідентичності. Однак із багатьох причин сім'я не завжди здатна якісно допомогти дитині зорієнтуватися у безлічі цінностей та орієнтирів, а нерідко навіть здійснює зворотній – антигуманний, чи, наприклад, антиукраїнський уплив. Це повинні враховувати держава, школа і громадськість, розробляючи механізми сприяння підвищенню педагогічної освіти батьків.

Другий етап забезпечує початкова школа, яка має корегувати й закріплювати сформовані в родині риси та якості особистості. Так, у пояснювальній записці програми «Українознавство. 1–4 класи» (2008) безпосередньо наголошується на необхідності формування у дітей «таких притаманних ментальності українця рис, як патріотизм, людяність, гостинність, працьовитість, ввічливість, доброта, чесність, скромність, любов і дбайливе ставлення до природи» [18, с. 4]. Очевидно, що такий набір чеснот є конгломератом національного і загальнолюдського, особистого і суспільного, що покликано забезпечити міцне моральне підґрунтя для подальшого наближення дитини до визначеного у освітньому законодавстві України виховного ідеалу.

Третій етап реалізується загальною середньою школою, що покликана закріпити у свідомості дітей та їх поведінці кращі зразки людини як особистості, громадянина, патріота, сім'янина, професіонала. Пояснювальна записка програми «Українознавство. 5–11 класи» (2013) метою сучасної освіти називає «всебічний розвиток людини як особистості й найвищої цінності суспільства, її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого життєвого вибору» [19, с. 168]. Сама програма не містить формулювання «виховний ідеал», проте у визначенні мети навчально-виховного предмета цей ідеал досить чітко окреслено. Ним є патріот, громадянин Української держави, свідомий державотворець, творча особистість, яка співпрацює зі світом на засадах кооперації і є здатною реалізовувати власне покликання як «свідомий громадянин української нації» [19, с. 168]. При цьому, як показують результати проведених Л. Смалиус у середовищі дітей підліткового віку опитувань, у школярів 13–14 років уявлення про ідеал чітко не визначені, надто абстрактні, відірвані від реального життя. Більшість учнів розуміють, що ідеал – це важливий взірєць у розвитку особистості, однак вони не змогли пояснити його призначення й засобів досягнення та виявилися не готовими назвати тих осіб, яких вони вважають «своїми» ідеалами. Знаковим є також і те, що здебільшого виховний ідеал школярі знаходять у образах сучасних кіногероїв, причому часто фантастичних. Водночас батьки й літературні та історичні постаті в ролі референтних осіб виступають значно рідше [16, с. 301]. Відтак, некритичність сприйняття кінообразів у підлітковому віці та якість змісту сучасної кінопродукції стали важливими причинами кризи духовності суспільства, зв'язок якої з кіноіндустрією і засобами масової інформації був визнаний Міністерством освіти і науки України у змісті «Концепції художньо-естетичного виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів» (2004).

Випускник загальноосвітньої школи, відповідно до Програми, має усвідомлювати вітчизняний виховний ідеал у процесі вивчення змісту чотирьох основних концептів, які визначатимуть основні життєві цінності його особистості: «Я – українець» (самосвідомість, самооцінка, самоконтроль,

мудрість, культура мови й мовлення), «Моя родина, мій рід» (сім'я, родина, любов, радість, щастя, відповідальність), «Мій український народ» (архетипи, ментальні риси, історична пам'ять, героїчні постаті), «Моя держава – Україна» (державність, безпека держави, українська мова як визначальний чинник державної безпеки України, освіта як стратегічна державна сфера, як простір плекання української людини, національно орієнтованої особистості, патріота, громадянина, державотворця, творця світу) [19, с. 182–184]. Аналізуючи практичну реалізацію очікуваних Програмою результатів, педагоги визнають, що ставлення старшокласників до проблеми виховного ідеалу якісно відрізняється від уявлень учнів підліткового віку. За висновками Л. Смаліус, погляди десятикласників більш зрілі та виважені, вони усвідомлюють, що шлях до ідеалу неможливий без самовдосконалення, мають сформоване уявлення про хибні ідеали та їх наслідки, образ ідеалу формують на основі читання книг, аналізу життєвого шляху видатних людей, врахування досвіду батьків. Однак суттєвою виховною проблемою дослідниця називає також недостатню обізнаність старшокласників у засобах досягнення виховного ідеалу та відсутність чіткого канону сучасних вітчизняних героїчних постатей [16, с. 302].

Наступна ланка – це вищі навчальні заклади країни, покликані забезпечувати усвідомлення студентами вітчизняного виховного ідеалу як невід'ємної частини системи ідеалів людей і народів, що складають вселюдство [5, с. 122]. На цьому етапі цінності студентської молоді мають шліфуватися у процесі еволюційно-синхронного й діяхронного розгляду низки таких концентрів, як «етнос», «природа, екологія», «мова», «нація і держава», «культура», «ментальність, доля», «історична місія». Особливу роль у формуванні життєвих ідеалів студентської молоді покладено на гуманітарні науки: педагогіку, психологію, соціологію, філософію тощо. Виховний процес у вишах став частіше звертатися до формування виховного ідеалу студента як представника інтелігенції і майбутньої національної еліти країни. Основними його чеснотами визнано: глобальність мислення, усвідомлення гармонії та цілісності світу, прихильність до справедливості й огида до насильства, прилучення до багатства світової й національної культури, керування у вчинках

совістю, а не зовнішніми імперативами, тактовність і особисту порядність, здатність до співчуття, ідейну принциповість у поєднанні з терпимістю до інакомислення, соціальну та особисту активність [10, с. 1–2]. Окрема увага звертається на формування у студентів правового ідеалу [11, с. 19], ідеалів патріотичного виховання [1, с. 18], ідеалу педагога [4, с. 114] тощо.

Загальне керівництво виховною роботою в українських вишах здійснюється відповідно до розробленої на основі загальнодержавних документів: «Концепції національного виховання студентської молоді» (2009) та «Концепції національно-патріотичного виховання молоді» (2009) і затвердженої у кожному закладі власної Концепції виховання. Аналіз цих документів дає можливість говорити, що не всі вони містять безпосередні апеляції до необхідності чи важливості формування виховного ідеалу, не завжди в них подається визначення терміну і дуже часто зміст цього поняття прочитується лише з формулювання мети, завдань чи змісту виховної роботи закладу, її основоположних принципів чи напрямів діяльності. Наприклад, у «Концепції виховної роботи Кіровоградського національного технічного університету» (2012) поняття «ідеал виховання» і «мета національного виховання» формулюються окремо попри значну спільність змісту. Зазначається, зокрема, що «виховний ідеал – це громадянин України, збагачений загальнолюдськими та національними цінностями, який керується у своїй діяльності вимогами загальнолюдського й національного етикету, спроможний діяти творчо в сучасних умовах, це справжній патріот, який дбає про свою честь і гідність», а головною метою виховання називається вже відоме з «Концепції національного виховання студентської молоді» (2009) формування «свідомого громадянина – патріота Української держави, активного провідника національної ідеї, представника української національної еліти». Визначення ідеалу виховання містить також «Концепція національно-патріотичного виховання студентської молоді ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» (2010). «Ідеалом виховання, – зазначається в Концепції, – виступає різнобічно та гармонійно розвинений національно свідомий, високоосвічений, життєво компетентний громадянин, здатний до саморозвитку та самовдосконалення». У

«Концепції виховної роботи Сумського державного університету» (2000), на відміну від попередніх документів, відсутній термін «ідеал виховання», однак він визначається у завданнях, де говориться про необхідність формування особистості «високо інтелектуальної, духовно багатой, вільної, відповідальної перед самим собою і перед суспільством, з почуттям власної гідності і поваги до інших». У «Концепції виховання студентів Бердянського державного педагогічного університету» (2012) взагалі не йдеться про виховний ідеал, однак у змісті національного виховання студентів вказується на важливість формування моральних ідеалів, а з розділів, присвячених опису професійних якостей викладача і вчителя-вихователя, можна виокремити низку чеснот професійного педагогічного ідеалу. «Концепція виховної діяльності в Житомирському державному університеті імені Івана Франка» (2004) в загальних положеннях вказує на людину як найвищу соціальну цінність і визначає її ідеал у межах мети виховання – як формування «національно свідомих громадян, здатних до свідомого суспільного вибору». Так само в межах визначення змісту мети виховання прочитується виховний ідеал у «Концепції національно-громадського виховання студентів у Черкаському державному технологічному університеті в умовах становлення української державності» (2009), де говориться про «виховання свідомого громадянина-патріота». У «Концепції національного виховання Чернігівського державного інституту економіки і управління» (2014) зміст виховного ідеалу викладено частково в контексті характеристики принципу гуманізації виховання, де йдеться про «формування людяної, щирої, доброзичливої, милосердної особистості» та в межах визначення головної мети національного виховання з формулюванням, ідентичним визначенню виховного ідеалу в Концепції Кіровоградського національного технічного університету. Отож можна говорити про те, що концепції виховання вищих навчальних закладів України, в цілому відтворюючи основні концепти загальнодержавних документів, що регламентують виховну діяльність вишів, здебільшого не виділяють проблему виховного ідеалу як окремий змістовий блок. Проте практично в кожній концепції можна знайти

тези, які в сукупності окреслюють бачення сучасної вищої школи на особливості формування ідеалу нової людини.

Загострення духовних проблем суспільства і трансформації його традиційних цінностей змусили виховну практику вишів зосередити педагогічні зусилля на необхідності створення «орієнтовної моделі цінностей» і «шаблону орієнтацій», які повинні служити джерелом змісту задекларованого державою і науково-педагогічною громадськістю виховного ідеалу та чинником подолання морально-етичних прогалин у родинному й соціальному вихованні молоді [14, с. 289, 291]. Опитування сучасної студентської молоді щодо ставлення до проблеми виховного ідеалу дозволяє констатувати досить високий рівень усвідомлення студентами ролі ідеалів виховання в їхньому житті. Вони, зокрема, розуміють, що досягнення певного ідеалу не є кінцевим етапом розвитку особистості і потребує постановки нових завдань для самовдосконалення, що триватиме упродовж усього життя. Крім того, у студентському середовищі усвідомлюється також необхідність формування певних професійних ідеалів. Проте й серед студентської молоді, як і в середовищі учнівському, залишається відкритою проблема засобів досягнення усвідомлених і прийнятих ними виховних ідеалів [16, с. 303–304]. Студентська молодь демонструє більш усвідомлений підхід до визначення ролі ідеалів виховання у своєму власному житті та функціонуванні суспільства порівняно з середньостатистичними поглядами і переконаннями української молоді і людей старшого віку. Це засвідчує низка проведених в Україні авторитетних і ґрунтовних соціологічних опитувань щодо з'ясування динаміки ціннісних орієнтацій української молоді, які втілюються в певних ідеалах [13, с. 61, 65; 3, с. 25; 2, с. 18–19].

Висновки. Аналіз освітньої практики сучасної України дозволяє стверджувати, що оновлення української системи освіти часто виявляє догматичну орієнтацією на загальнолюдські цінності або надмірне акцентування ролі етнонаціональної складової виховного ідеалу, імітує перетворення або зловживає експериментаторством. З'ясовано, що засвоєння дитиною змісту вітчизняних виховних ідеалів та ознайомлення її з ідеалами інших народів має відбуватися у всіх ланках системи освіти України («родинна школа» – базовий

етап визначення ціннісних орієнтацій дитини, початкова школа – корекція/закріплення родинних цінностей, засвоєння позитивних ментальних риси українця, середня школа – закріплення героїчних образів у різних сферах суспільного життя, вищі навчальні заклади – сприяння закріпленню вітчизняного виховного ідеалу як невід’ємної частини системи ідеалів людей і народів, формування виховного ідеалу майбутньої національної еліти країни.

Перспективи подальших досліджень визначаються необхідністю об’єктивного наукового обґрунтування історичного та сучасного канонів героїчних постатей України та дослідження механізмів їх запровадження у практику сучасної системи освіти.

Література:

1. Афанасьєв А. Проблеми формування ідеалів патріотичного виховання та ціннісних орієнтацій студентів на сучасному етапі / А. Афанасьєв, Н. Іщук // Рідна школа. – 2009. – № 12. – С. 18–21.
2. Балакірева О. М. Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві / О. М. Балакірева // Український соціум. – 2007. – № 2. – С. 7–19. – С. 18–19.
3. Бутиліна О. В. Студентська молодь у суспільстві, що трансформується / О. В. Бутиліна // Український соціум. – 2007. – № 4. – С. 20–26.
4. Год Б. Образ тьютора в історико-педагогічній літературі епохи європейського відродження (XIV – XVI ст) / Б. Год // Педагогічні науки : зб. наук. праць. – 2010. – № 3. – С. 114–120.
5. Кононенко П. П. Програма навчальної дисципліни «Українознавство» для вищих навчальних закладів (за вимогами кредитно-модульної системи) / П. П. Кононенко, А. Ю. Пономаренко // Українознавство. – 2008. – № 2. – С. 122–130.
6. Мафтин Л. В. Виховні ідеали українського народу у змісті початкової освіти України і європейський контекст / Л. В. Мафтин // Педагогічний дискурс. – 2012. – Випуск 13. – С. 220–222.
7. Мішеніна Т. М. Концепція виховного ідеалу в літературному і мистецтвознавчому краєзнавстві Криворіжжя / Т. М. Мішеніна // Збірник

наукових праць Бердянського державного педагогічного університету. Педагогічні науки. – 2009. – № 4. – С. 84–92.

8. Педагогическая энциклопедия / [гл. ред. И. А. Каиров, Ф. М. Петров]. – М. : Изд-во «Советская энциклопедия», 1965–. – Т. 2. : Ж–М, – 1965. – 912 с.

9. Половец В. М. Українознавство. Курс лекцій / В. М. Половец. – Чернігів : ВП «Нова хвиля», 2006. – 216 с.

10. Пронін С. В. Трансформаційні процеси в українському суспільстві, їх вплив на виховний процес у вищій школі / С. В. Пронін // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://pronin.at.uapubl/material na wstulenija snminary konferencii i t p/](http://pronin.at.uapubl/material%20na%20wtulenija%20seminary%20konferencii%20i%20p/) – 4 с.

11. Романкевич Г. В. Еталони правової свідомості як механізм життєвої позиції сучасної студентської молоді / Г. В. Романкевич // Проблеми трудової і професійної підготовки. – 2012. – Вип. 17. – Т. 3. – С. 18–23.

12. Савченко О. Я. Виховний потенціал початкової освіти / О. Я. Савченко. – К. : СПД «Цудзинович Т. І.», 2007. – 204 с.

13. Савчук О. В. Динаміка ціннісних орієнтацій української молоді / О. В. Савчук // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук. праць. – 2012. – № 16. – С. 60–67.

14. Селюкова Т. В. Трансформація цінностей як фактор морально-етичних проблем у вихованні студентської молоді / Т. В. Селюкова, Н. О. Андріїв // Педагогічний дискурс. – 2012. – Вип. 12. – С. 289–292.

15. Семенова Э. Ф. Влияние примера героической личности на формирование эмоционально-нравственного опыта младшего подростка : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Теория педагогики» / Э. Ф. Семенова. – Ленинград, 1972. – 18 с.

16. Смалиус Л. Н. Роль виховного ідеалу у професійному становленні майбутніх психологів / Л. Н. Смалиус // Педагогічний дискурс. – 2012. – Випуск 12. – С. 299–305.

17. Сухомлинська О. В. Проблеми теорії виховання дітей і молоді в Україні / О. В. Сухомлинська // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 4. – С. 109–125.

18. Українознавство. 1–4 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. – К. : Українське агентство інформації та друку «Рада», 2008. – 46 с.

19. Українознавство. 5–11 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів : проект // Українознавство. – 2013. – № 3–4. – С. 168–185.

АНОТАЦІЇ

Л. М. Єршова. Формування референтної особистості як проблема освітньої практики сучасної України.

Проаналізовано особливості засвоєння дитиною змісту вітчизняних виховних ідеалів та ознайомлення її з ідеалами інших народів у всіх ланках системи освіти України. Показано, що «родинна школа» є базовим етапом визначення ціннісних орієнтацій дитини, початкова школа здебільшого відповідає за корекцію родинних цінностей, ознайомлення з позитивними ментальними рисами українця, середня школа має сприяти засвоєнню героїчних образів у різних сферах суспільного життя, а вищі навчальні заклади повинні створювати умови для сприйняття вітчизняного виховного ідеалу як невід'ємної частини системи ідеалів людей і народів, формування виховного ідеалу майбутньої еліти країни.

Ключові слова: виховний ідеал, референтна особистість, еліта, цінності, приклад, трансформація, система освіти.

Л. М. Ершова. Формирование референтной личности как проблема образовательной практики современной Украины.

Проанализированы особенности усвоения ребенком содержания отечественных воспитательных идеалов и ознакомление его с идеалами других народов во всех звеньях системы образования Украины. Показано, что «семейная школа» является базовым этапом определения ценностных ориентаций ребенка, начальная школа в основном отвечает за коррекцию семейных ценностей, знакомство с положительными ментальными чертами украинцев, средняя школа должна способствовать усвоению героических образов в разных сферах общественной жизни, а высшие учебные заведения –

создавать условия для восприятия отечественного воспитательного идеала как неотъемлемой части системы идеалов людей и народов, формирование воспитательного идеала будущей элиты страны.

Ключевые слова: воспитательный идеал, референтная личность, элита, ценности, пример, трансформация, система образования.

L. Ershova. The reference individual formation as a problem of the educational practices in modern Ukraine.

The analysis of the normative educational base of modern Ukraine has shown that in many respects it reflects an idea of a human ideal that formed in pedagogical theory. However, in practice legislation was found as unable to impact effectively on mass adoption of the proposed ideals and their implementation in practice in modern education system and the real life of society. The features of child assimilation of content of national educational ideals and review it with the ideals of other nations at all levels of the education system in Ukraine was analyzed. It is shown that the «familyschool» is a basic step in determining value orientations for the child, primary School mainly responsible for correction of family values, acquaintance with the positive mental traits of Ukrainian, secondary school should contribute to the absorption of heroic images in different spheres of social life, and higher educational establishments must create the conditions for the perception of national educational ideal as an integral part of the system of people and nation ideals, to form future educational ideal elite.

Keywords: educational ideal, reference personality, elite, values, example, the transformation of the education system.